

Глава първа

БИТИЕ И ВЯРА

Цялата култура произлиза от храма

Дж. Фрейзър

Фактът, че религията в наши дни се оказва свързана с най-значителните духовни движения на съвременността за сетен път напомня за вкоренеността на културата в почвата на вярата. Та нали формите на културата се определят на първо място от това, как човек възприема окръжаващия свят, какво мисли за себе си, за живота, за Висшето, какви етични принципи ръководят неговите постъпки, какви идеали вдъхновяват творчеството му. С една дума – културата се ражда в недрата на това, което може да се нарече религия в широк смисъл на думата.

Историята дава множество примери, които показват как идеите и вярванията са движели света, как митове, концепции и убеждения са променяли облика на културите. В сферата на изкуството този факт е неоспорим, но той може да се проследи и в еволюцията на науката.

Едва ли преди двадесет и пет века хората са били умствено по-слаби от нашите съвременници. Да си спомним всеобхватните изследвания на Аристотел, математическите теории на Евклид или инженерния гений на Архимед. Поради какви причини така се е забавил прогресът на науката и техниката? Античният свят е разполагал с всички предпоставки за това, но се е спрял по средата на пътя. Изглежда, най-важното препятствие се оказало езическото обожествяване на природата, което било преодоляно едва от библейската вяра. Тя посяла семената, които дали кълнове в ново време. Според Библията човек е създаден по образ Божий, призван е да управлява в света и да съзижда. Самият свят в Библията се разбира

като процес, който е длъжен да подчини мирозданието на духа. Всички тези идеи станали основа за развитието на естествознанието още през XVI—XVII век, от което се родила съвременната наука¹. Това посочва още през 20-те години известният руски учен В.И. Вернадский. "От религията — пише той, — както и от всички други духовни прояви на човешката личност е произлязла науката"².

Даже за изследователите, които са твърде далеч от вярата, отдавна е ясно, че етиката и метафизиката, изкуството и естествознанието дължат на нея своя произход. Изкуството е родено в култа, науката и философията възникват като опит да се осмисли религиозният възглед за света; моралът, правото, семейството се основават на заповедите на вярата³. Това не се отнася само за миналото. Вярата във висшия смисъл на Вселената, сега, както и в древността, е сърцевината, която придава вътрешно единство на всяка култура.

* * *

Какво представлява самата религия, религиозната вяра и какво поражда? Отговорите на тези въпроси са различни и понякога съвсем противоречиви. Кант например е свързвал религията с чувството за нравствен дълг, немският богослов Шлайермахер — с чувството за зависимост, френският историк Рейнак — със "съвкупността от чувства на съвестта", английският мислител Ръсел я определя като страх от непознатото, немският философ Паулсен — като вътрешно настроение, свеждащо се до "смирение и упование"⁴. В днешно време в литературата се срещат над седемдесет различни определения на религията и множество теории за нейното възникване.

Ние, разбира се, няма да се спираме на мнението на "просветителите", че религията е продукт на преднамерена измама. От този възглед отдавна са се отказали и самите атеисти⁵. Затова пък доста по-упорито те се при-

държаха към другата концепция от XVIII век, която определя религията като плод на невежеството на първобитния човек, който не познава законите на природата. Подобни твърдения още често се срещат в антирелигиозната литература. Фактът, че религията не изчезна, когато знанията на човека за природата станаха по-пълни, че я изповядват хора, намиращи се на най-високото ниво на съвременното образование, напълно опровергава тази теория. Затова тя постепенно се извежда от атеистическия арсенал⁶.

Днес материализмът обикновено се ограничава с това, че разглежда религията като неверно, но обусловено от реалните обществени фактори отражение в умовете на хората на материалните условия на тяхното съществуване. С други думи, "базата", т.е. социално-икономическите, географски, етнически и други външни причини са "първични" по отношение на религията, която уж е техен продукт⁷.

Разбира се, грешка би било да се отрича, че материалните фактори оказват въздействие на духовния живот на хората; но не по-малко силно е и обратното влияние и това поставя под съмнение самата идея за "първичност". Ще поясним това с пример. По отношение на статуята камъкът е по своему "първичен", но не по-малко "първични" са замисълът на скулптора и неговото майсторство. Нещо повече: в замисъла изваяното вече присъства, а камъкът без него си остава само камък. Подобна "обратна връзка" съществува между творчеството, мисълта и вярата на човека, от една страна, и материалните условия на неговия живот, от друга. Тази връзка се признава даже от марксизма⁸.

Например социалните, икономическите и политическите идеи винаги се коренят в принципите на миросгледа като цяло и често малко се съобразяват с наличната действителност, развивайки се в противовес на нея. "Всеки идеал — отбелязва руският философ Евгени Трубецкой — не е тъждествен на тези потребности и интереси, които той е призван да удовлетвори... той включва в себе

си нещо такова, което в тях не се съдържа"⁹.

Материалистическото обяснение на религията освен това не отчита добре творческия потенциал на духовния свят на човека. Материализмът не желае да се съобразява с ролята на личностното начало, като го подменя с обществените отношения. Както справедливо отбелязва свещ. Сергей Булгаков: "ако има област, в която изключителната роля на творческата индивидуалност е най-безспорна и очевидна, то това е областта, в която действа вдъхновението, по незнаен и наистина магически път озаряващо човека; такава област е религията и изкуството"¹⁰.

Известният социолог Макс Вебер напълно обосновано посочва, че религията се формира в средата на избрано малцинство на "харизматични вождове", чиито идеи оказват огромно въздействие върху социалния и икономически ред в обществото. Проповедта на ново религиозно учение нахлува в историческия процес като нещо зародило се в дълбините на духа, и макар че успехът ѝ в много отношения зависи от обществените условия, не самите тези условия я създават. Безсмислено би било да се извежда тайната на будистката нирвана от класовите отношения в Индия през VI век преди Рождество Христово, или да се обяснява теософията на Яков Бьоме с възникването на капитализма в Германия през XVII век. Такова обяснение, използвайки думите на Булгаков, е все едно музикален критик да ни съобщи, че Бетховен е дребен буржоа и в това е цялата тайна на неговата девета симфония"¹¹.

Ако концепцията за базата и надстройката отразяваше историческата реалност, то доста по-очевидно би било съответствието между структурата на обществото и религията. В действителност е много трудно да се намери такова съответствие. А фактът, че религиите се предават от народ на народ, от епоха на епоха, показва точно обратното. Християнството, което се появява в робовладелския свят, продължава да живее във всички следващи формации. Ислямът, който възниква в условията на разпад на родовия строй, става религия на

много страни с различно стопанско устройство. В капиталистическа Япония и до днес господства езическият шинтоизъм, а народите на Индустан изповядват религията на Ведите вече четири хилядолетия.

Нещо подобно се извършва и в изкуството. Например това, че египетските портрети и Илиада били създадени в условията на съвършено различна "база" не ни пречи да възприемаме тяхната непреходна красота и да се възхищаваме от нея.

По същия начин проблемите на безсмъртието, смисъла на живота, отношението на човека към Бога, които вълнували хората хилядолетия преди нас, си остават парещи и съвременни. Библейската Книга Иов, индийската Бхагавадгита, или философията на Платон намират жив отклик през XX столетие.

Материализмът не може да не се съобразява с всички тези факти и е принуден да подчертава сложността на съотношението между надстройката и икономиката. Но именно на последната той неизменно приписва примат. "Един път възникнала — твърди Енгелс — религията винаги запазва известен запас от представи, наследени от предишни времена, защото във всички области на идеологията традицията се явява като една велика консервативна сила. Но промените, които се извършват в този запас от представи се определят от класовите, следователно, от икономическите отношения"¹². С други думи, възникват вярвания на почвата на "базата", запазват се от традицията и се променят също под влияние на "базата". Но конкретната история на религията разрушава тази схема. Най-ярките "харизматични" явления на духовността трудно могат да бъдат свързани с икономиката, а по отношение на традицията те най-често са открито опозиционни. Това достатъчно добре се вижда при будизма, християнството и исляма. Учението на Буда, Евангелието и Корана в голяма степен скъсват с общоприетите вярвания, но това съвсем не означава, че тяхната новост е била обусловена от измененията в стопанските отношения.

Като свързана с определена историческа, географска и етническа среда, религията винаги с нещо се извисява над нея. С това се обяснява онази поразителна духовна общност, която често възниква при народите, разделени от психологически, расови и исторически бариери (например сходството между иудейските и калвинистките общини). И обратно, два народа могат да съставляват расово, икономическо, историческо и географско единство, а по своето религиозно съзнание съществено да се различават.

"Ние виждаме — пише английският философ на историята Доусън — цели народи, преминаващи от една култура към друга без съществено изменение на условията на живот. Като вземем за пример исляма, виждаме обновлението на живота от сили, зародили се на неплодната почва на Арабия и променили целия живот и социален строй на славянските планинци от Босна, на малайските пирати от Ост-Индия, на високо цивилизованите градове на Персия и Северна Индия и на дивите негърски племена в Африка. Главните бариери между народите не са расови, езикови или географски, а различието на духа: елини и варвари, иудеи и не-иудеи, мюсюлмани и индуси, християни и езичници. Във всички тези случаи съществуват различни концепции за действителността, различен морал и естетически норми, т.е. различен вътрешен свят. В основата на всяка цивилизация лежат два духовни фактора: исторически оформената общност на мисъл и действие и внезапното озарение на мислителя. Опитът на Мохамед в пещерата на планината Хира — когато той видял, че човешкият живот е кратък и нищожен като едно трепване на крило на комар в сравнение с величието и мощта на Божието единство, — изменил живота на огромна част от човечеството. Защото народ, който три пъти на ден чува гласа на муедзина, провъзгласяващ Единия Бог, не може да гледа на света така, както индуиста, който обожествява

живота на природата в нейните безкрайни форми. Той вижда Вселената като проява на сексуална игра на космически сили. Но ако интелектуалните и духовни изменения водят до значителни резултати в материалния живот на народите, то чисто външната, материална промяна, ако не се корени в културата и психологическите особености на народите, има нищожен положителен ефект. Добре е известно, че влиянието на съвременната материална цивилизация върху примитивните народи обикновено не води до културен прогрес. Напротив, ако то не се съпровожда с постепенен процес на духовна асимилация, то ще разруши културата, която е завоювало"¹³.

Откъсването на културата от нейните религиозни основи не може да остане без съдбовни последици. Истинският културен разцвет е немислим без интензивен духовен живот. Наистина, каква например би била историята на Израил без Библията и каква би била без Библията европейската цивилизация? Какво би била западната цивилизация без католичеството, индуската без своята религия, руската без православието, арабската без исляма? Кризисните и упадъчни явления в културата като правило са свързани с отслабване на религиозния импулс, което води творчеството към деградация и умъртвяване.

Религията, както отбелязахме, оказва въздействие не само върху духовния живот на обществото, но и върху неговата икономика. Макс Вебер например установява, че условия за възникването на капитализма съществуват още през античността и средновековието, но едва с появата на протестантизма той започва да се развива бурно и бързо. Изследвайки ранната протестантска литература, Вебер забелязва, че в самия мироглед на лютераните се проявява този идеологически импулс (идеята за "професионалния дълг"), който способства за прогреса на капиталистическия начин на производство¹⁴. Като прилага статистически метод, Вебер показва, че капитализмът най-силно процъфтява именно в страните на протестантизма (Англия, Германия, Америка) и обратно, в непротестантските нации той се развива значително по-бавно.

Общозвестно е значението на религията за формирането на стабилен социален строй в най-различни общества. Но в същото време и онези обществени сили, които са се стремили да го разрушат и създадат нов ред, също изхождали от религиозни възгледи. Достатъчно е да си спомним хусистите, анабаптистите, Кампанела Мор или Русо, чийто деизъм е изповядвал Робеспьер.

Като посочва тази роля на религията, Маркс я нарича "въздишка на угнетена твар, сърце на безсърдечния свят"¹⁵. И действително, човекът на вярата, независимо дали избира търпение или въстание, съзнава, че този живот е безкрайно далеч от идеала, който се открива пред неговия дух. Той е устремен нагоре, зад пределите на обкръжаващата го действителност.

Така виждаме, че вярата, религията е изключително действен, с а м о б и т е н фактор в съществуването на човека. За тези, които я разглеждат единствено като "надстройка", изчезваща с промяната на "базата", съвременното състояние на религията, преминала през толкова кръгове на ада, е непостижимо явление. Те я следят с тревога, опитвайки се да си изяснят силата ѝ, защото всичко загадъчно плаши. Когато корените на дървото са подрязани и от всички страни дълго го разклащат, то би трябвало да падне и изгние. Но то не само стои, на него се появяват млади зелени листа. И ако за собствено успокоение прибегват към такова обяснение като "активизация на църковниците", то очевидно това не е никакво обяснение.

Повечето определения на религията имат един общ недостатък: Те говорят преимуществено за психологическите предпоставки на вярата, за онези свойства на човешката душа, които формират мистическите преживявания. Ако ставаше дума само за психология на религията, това би било оправдано; но нас ни интересува самата същност на вярата, поради което подобни определения са недостатъчни.

Никой процес не би могъл да бъде разбран, ако в него не са във в з а и м о д е й с т в и е най-малко две със-

тавки. Можем ли например да дадем удовлетворителна характеристика на познанието, изхождайки само от субективните свойства на познаващия човек? Ако не включим в познавателния процес самия предмет на познанието, то нашият опит ще остане безплоден.

Не само от гледна точка на Кант, който говори за "вещ в себе си", но и от гледна точка на крайния субективизъм се признава някаква първооснова, реалност, създаваща, както казва Беркли, "лъжливия свят на явленията". Ето защо, определяйки религията, ние сме длъжни да включим в понятието за нея и извънчовешко начало, в контакт с което тя възниква. Известно преимущество на марксистическия подход към религията е това, че той признава такава реалност. Наистина с това преимущество се изчерпва. В съответствие със своята метафизика материализмът ограничава реалността с бездуховното, стихийното, чисто природното. По-внимателно и следователно по-пълно определение за религията дава Арнолд Тойнби. Той сочи, че за разлика от науката, която изучава частните аспекти на битието, религията е обърната към него като към цяло¹⁶. В това определение също се виждат две начала! Битие и на човека, но Битие, което се разбира по-широко отколкото в материализма.

Да, религията е пречупване на Битието в съзнанието на хората, но целият въпрос е в това, как да се разбира самото Битие. Материализмът го свежда до неразумната природа, религията вижда в неговата основа съкровената Божия същност и осъзнава себе си като отговор на проявата на тази същност¹⁷.

Но ако природното битие е очевидно за всички, то с помощта на какви органи на сетивата човек би могъл да разбере божественото Битие? С други думи: Ние не виждаме и не чуваме Отвъдното, откъде знаем, че то е реално?

Преди да разгледаме този въпрос, е необходимо да изясним как изобщо човек опознава обкръжаващия го свят.